

Stadsplaneringen och bevarandet

En stadsarkitekts syn på Uppsala

PER OLOF LEFVERT

Uppsala har ständigt varit under växande och omdaning. Urbaniseringen har skett horisontellt med en utspridning av bebyggelsen på tidigare obebyggd jord- eller skogsbruksmark. Men den har också skett vertikalt genom förtätning och ökade hushöjder på tidigare bebyggda delar. Det senare har försiggått och försiggår alltjämt i cityområdet.

För denna inre omdaning har stadsplanerna varit de juridiska instrumenten att bevaka helheten i stadsbilden och förhindra oskäligt eller olämpligt markutnyttjande och bevaka det allmänna intresset samt ge klara riktlinjer för en fastighetsägares handlingsfrihet vid nybyggande. Fortfarande ligger initiativet och möjligheten att bestämma när byggandet skall ske i princip hos fastighetsägaren, även om han har att iakttå många regler och förordningar, som kan verka dämpande på lusten att bygga.

Det är således främst inom stadskärnan, som bevarandet blir aktuellt. Varje stad är en individ med speciella förutsättningar. Man bör sålunda akta sig för att jämföra Uppsala med andra städer utan att ta med de historiska synpunkterna. Det relativt lilla området kring Övre Slottsgatan t. ex. skulle kanske i en annan stad med stora områden av 1800-talsbebyggelse av betydligt enhetligare karaktär te sig som en ointressant del att bevara. Men i Uppsala är området unikt. Alla städer har sina monument, slott, kyrkor, rådhus och liknande. För dessa har vi lagligt skydd mot rivning eller olämpligt ombyggande.

Bevarandet har också varit inriktat på andra former av enstaka byggnadsobjekt av arkitektoniskt eller kulturhistoriskt värde. Men nu har man kommit än längre och insett att sammanhållna miljöer av i och för sig inte märkvärdiga byggnadsobjekt är värda att bevara som prov på tidigare stadsliv och som berikande upplevelser och omväxling i stadslandskapet.

Bild 1. Träden betyder mycket för charmen i äldre miljöer. Odinslunds träd är mer än 200 år gamla. Men hur länge får de glädja stadsborna, innan någon kommer på att den här slutningen under järnåldern var kal som en flintskalle. Den som bott i Uppsala några decennier har ju sett hur man nästan kalhugger här och var! Foto O. Ehn 1975.

Till charmen i äldre miljöer hör de yttre rummets detaljbehandling, kanske framför allt trädplantering. Träden behöver här i vårt kalla klimat lång tid att växa ut. De kan också bli mycket gamla, ja, äldre än många tror. De kan överleva två eller tre byggnadsgenerationer. Träden i Odinslund t. ex. är mer än 200 år gamla. Kastanjerna utmed Fyriskan planterades 1862.

När Alvar Aalto ritade V-dala nationshus hörde han sig för om hur länge de befintliga träden skulle kunna leva och fick till svar att det skulle kunna röra sig om minst 100 år. »Så länge lär huset kanske inte få stå kvar», svarade Aalto och lade upp ritningarna därefter.

Hur länge kan ett hus leva? Man har sagt att egentligen bör vi inte tillskapa alltför långlivade hus, eftersom senare generationer bör få bygga sina, mera lämpade för sin tid och med iakttagande av de ändrade förutsättningar, som då har vuxit fram. Vanliga bostadshus skulle sålunda ha en lämplig ålder av 60 år eller kanske något mer. Större kvalitet i byggandet skulle man inte begära.

Verkligheten ser dock annorlunda ut. Hus kan stå betydligt längre om de underhålls. Bostadsfunktionen har heller inte ändrat sig avsevärt under århundradenas lopp. Fortfarande är en modern människa inte alltför olik en medeltida och ryms under samma tak. Jag har i staden Goslar i Västtyskland sett ett hus från 900-talet fortfarande användas som bostadshus. Och gamla hus kan moderniseras. Staden Goslar är inom parentes väl värd ett besök. Här finns stadsbor, som sörjer förlusten av sin silverbibel, som vi stal från dem under 30-åriga kriget. Vore vi hyvens skulle vi naturligtvis lämna tillbaka detta stöldgods, som är deras klenod.

Bevarandet av hus har sålunda mycket med vilja att göra. Vill man att ett hus skall förfalla, så är det lätt att förkorta dess levnad genom att försumma underhållet, speciellt om man koncentrerar sig på att inte se efter grund, bärande delar och det yttre skalet, framför allt taktäckningen.

Stadsplanerna, som reglerar byggandet, är uttryck för en politisk vilja. I det utbyggnadsskede, som uppkom efter industrialismens genombrott på 1800-talet med urbanisering som följd och ett stadsväxande i en ständigt stegrad takt, befann sig våra små en- och tvåvåningsstäder – till stor del trähus – inför en omvandling av ännu mer genomgripande karaktär än den, som ägt rum genom regleringarna under 1600-talets mitt.

Det var ju då som de äldre medeltida krokiga gatunäten rätades ut efter rutnätsplaner.

Fleråriga hyreshus i sten dök upp och med dem markspekulationen. Stadsplaneringen speglar dåtidens vilja att tillåta tätare och högre bebyggelse. Från början hade man en garanti att stenhusen inte byggdes

högre än fyra våningar. Det var obekvämt att gå uppför trapporna. Det finns dock prov på högre hisslösa stenhus i de stora städerna. Men med hissen och sedermera betongen blev det möjligt att praktiskt taget bygga hur högt som helst.

Stadsplaneringen sattes då in att stävja detta, och man uppfann regler om husens höjd i förhållande till gatans bredd. Det visade sig att inte heller detta var tillräckligt för att förhindra alltför kompakt bebyggelse, och senare har man infört bl. a. belysningsförhållanden och friytor som hjälp att förebygga olämpligt högt markexploaterande.

Men markspekulationen hade införts, och stadsplaneringen speglade de politiska idéerna och gav stora mer- och förväntningsvärden, framför allt de begärliga centrala stadsdelarna, som man slogs om att komma åt. De äldre låga husen hade ingen chans att bli kvar, och de försumrades också i underhållet.

Allt eftersom rivandet fortgick började strax efter sekelskiftet tankar på att rädda intressanta äldre byggnadsmiljöer i våra städer att växa fram. Man bildade föreningar och skapade opinion och kunde förmå politikerna och ibland enskilda till insatser att avstå byggnadsrätt eller städerna till att inköpa fastigheter.

Men den senare utvägen har mera sällan kunnat tillgripas på grund av brist på allmänna medel. Ty hittills har lagstiftningen varit sådan att man inte kunnat förhindra rivning av ett hus utan att kompensera fastighetsägaren. Man tycker då att det skulle vara möjligt att via stadsplaneringen säkra byggnadsrätten för det område man vill bevara. Därigenom bleve det inte lika begärligt för en fastighetsägare att riva, eftersom han inte får utnyttja marken mer än vad den redan är utnyttjad.

Men här kan tidigare fastställda stadsplaner ha givit en byggnadsrätt, som utgör ett reellt värde och som det ansetts att fastighetsägaren har rätt att begära kompensation för, om han hindras att utnyttja. Därigenom har det blivit mycket svårt att utan starkt vägande argument kunna ändra stadsplanen till att avse en betydande reduktion av byggnadsrätt, som tidigare varit fastställd.

Från och med förra året har byggnadsnämnderna genom ny lagstiftning emellertid fått en möjlighet att vägra rivning – eller i varje fall uppskjuta den, i första hand tre år, med eventuell förlängning ytterligare ett par år – i avsikt att pröva möjligheterna för ett bevarande, om

Bild 2. Rappska huset – unikt för landet – såg ut så här. I den rivningsaffären var det från bankhåll man gjorde nidingsdådet. När skall banker och försäkringsbolag inse att de är till för människorna och inte för sin egen snöda vinnings skull? Foto E. Skirgård 1962.

bl. a. kulturhistoriska aspekter kan läggas på objektet. Det förutsätts då att kommunerna skall ha en översiktsplan för bevarandet och att även tekniska och ekonomiska synpunkter kan tala för detta.

I avsikt att åstadkomma bättre finansiella förutsättningar för bevarandet har staten också medverkat med en bostadssaneringslag, som

anger formerna för hur man skall bestämma vad som bör bevaras av kulturhistoriska skäl och hur det statliga kreditstödet för upprustning av sådan bebyggelse skall förbättras.

I februari 1974 tillsatte kommunstyrelsen i Uppsala en arbetsgrupp, kallad KULT-gruppen, som skulle avge en rapport med rekommendationer angående bevarandet av vissa hus och miljöer. Gruppens rapport behandlades av kommunstyrelsen 2 sept. 1974 och överlämnades till fastighetsnämnden, som skulle informera berörda fastighetsägare, och till byggnadsnämnden, kulturnämnden och 4:e lokala rådet för känedom.

De hus, som arbetsgruppen hade att studera, var sålunda helt eller delvis med bostäder. Kommunen och staden och även enskilda har hus för annat ändamål än boende, som kan vara värda att rusta upp.

De hus KULT-gruppen studerade indelades i två grupper:

Grupp A: Hus som av riksantikvarieämbetet bör förklaras som byggnadsminnen.

Grupp B: Husgrupper, som bildar en sammanhängande miljö av stadshistoriskt värde på grund av karaktär och vittnesbörd om äldre bebyggelsesätt av betydelse att bevara för att berika beståndet i stadsmiljön.

Enskilda hus som solitärer vilka har en arkitektonisk karaktär, skala och form, som väl tillåter dem att på ett berikande sätt medverka i samspelet mellan gammalt och nytt till en omväxlande stadsbild.

Husen i grupp A skulle kunna komma i åtnjutande av tilläggs lån och husen i grupp B av förhöjt låneunderlag.

Inom grupp A föreslogs tio fastigheter med förtur för två: Gudrun 5, ett borgarhus av sten i tre våningar med inredd vind och frontespis, adress Östra Ågatan 65, och Fjellstedtska skolans bostadshus utmed S:t Olofsgatan. Det förra, ett borgarhus från 1860-talets början, är unikt rent nationellt sett. Stilen är begynnande nyrenässans, och frontespisen är ett speciellt Uppsalakännetecken.

Inom grupp B föreslogs nitton enstaka fastigheter och fem områden med sammanhållna miljöer. De senare är av speciellt intresse som prov på hur medvetandet om angelägenheten att rädda speciella miljöer har vuxit sig allt starkare allt eftersom cityförnyelsen har fortgått.

De fem områdena är miljöerna kring Övre Slottsgatan-Skolgatan, miljön kring Svartbäcksgatan-Linnéträdgården (kvarteren Lindormen,

Bild 3. Fjellstedtska skolans bostadshus utmed S:t Olofsgatan hör till de omistliga inslagen i stadsbilden. Foto O. Ehn 1975.

Leoparden, Hjorten och Toven), miljön i kvarteret Gudrun, speciellt efter Östra Ågatan, miljön i kvarteret Ånäbben (mellan Sysslomansgatan och ån), speciellt utmed S:t Johannesgatans norra sida, samt kvarteren Skuld, Frode och Ymer mellan Sala- och Väderkvarnsgatorna öster om järnvägen.

De tre första av dessa områden fanns redan för tjugo år sedan med i den förteckning av kulturminnesområden, som ingick i 1950-talets generalplan för Uppsala.

I mitten av 50-talet väcktes en motion om bevarandet av de båda första områdena. De ursprungliga 50-talstankarna rörde enbart Övre Slottsgatan och områdena allra närmast Linnéträdgården. Nu är man medveten också om betydelsen av Skolgatans hus och om Svartbäcksga-

tans kvarvarande del norr om S:t Olofsgatan som den enda återstående delen av den äldre butiksgatan. Ävenså bör det ifrågasättas att bevara kvarteret Gudrun i dess helhet och en del av kvarteret Sigurd söder därom som enda återstod av en äldre hantverks- och småindustrimiljö i innerstaden.

Arbetet med upprustning av äldre »miljö»-bebyggelse har redan påbörjats. Framför allt kan pekas på de insatser, som byggnadsfirman Karl Johansson gjort vad gäller husen efter Skolgatan och fastigheten Gudrun nr 5. I Övre Slottsgatsområdet har universitetet gjort fina insatser, inte bara utmed Slottsgatan utan även med Edlingska gården och dess granne utmed Kyrkogårdsgatan.

Speciellt intressant är restaureringen av tre mindre gårdar, där några eldsjälur i Kalmar nation framgångsrikt påvisat hur man på ett väsentligt byggnadstekniskt sätt kan angripa problemen utan att få alltför höga kostnader. Genom den omarbetade stadsplanen för bevarande av Övre Slottsgatans miljö, som framlagts för kommunfullmäktige, hoppas man att upprustningen av området skall fullföljas. I varje fall är byggnadsfirman Diös beredd att göra insatser.

I området kring Linnéträdgården och Svartbäcksgatan har kommunen bidragit med fastigheterna i Kvarteret Lindormen och Gamla brandstationen i kvarteret Hjorten. I sistnämnda kvarter har en enskild fastighetsägare snyggat upp ett hus utmed Svartbäcksgatan, och byggnadsfirman Lindgren har visat intresse för att hjälpa till med kvarteret Leoparden.

I kvarteret Gudrun vid Östra Ågatan intill Islandsbron har Karl Johanssons byggnadsfirma tagit hand om den värdefulla fastigheten nr 5. För övrigt avser kommunen som ägare att göra insatser i kvarteret. Utom dessa arbeten med att rädda sammanhängande miljöer har en del gjorts för att rusta upp enstaka äldre fastigheter, såväl bostadshus som hus för annat ändamål.

Bland bostadshusen – kommunen är här värd en eloge – bör nämnas Walmstedtska gården, »Olympen» och byggnaderna i kv. Kroken utmed Ågatorna, dessutom huset snett emot brandstationen vid Kungsgatan. Byggnadsfirman Diös har förtjänstfullt restaurerat Vasa-huset och huset i kv. Duvan utmed Östra Ågatan. Utefter Kungsgatan har enskilda ägare putsat upp fastigheter i kv. Svalan och Svava. I det senare även huset hörnet Dragarbrunns- och Bangårdsgatorna.

Bild 4. Kvarteret Gudrun – här sett från Kungsängsgatshållet – borde bevaras i sin helhet som enda återstod av en äldre hantverks- och småindustrimiljö i Uppsalas innerstad. Foto UNT bild 1972.

Hus för andra ändamål än bostäder bör också nämnas i sammanhanget. Kommunen har sett om Rådhuset, Gillbergska fastigheten, Stadshotellet, Gamla Gillet samt fastigheten i kv. Rudan (med Ofvandahls konditori), insatserna för Akademikvarnens omvandling till museum inte att förglömma.

I det senare medverkade universitetet, som vidare bör ha en honnör för Skytteanum, Oxenstiernska huset vid Riddartorget och observatoriebyggnaden i kv. S:t Per utmed Svartbäcksgatan. Även Geijersgården bör nämnas.

Nationerna har också gjort insatser för att bevara sina äldre hus. Såväl Västgöta, Stockholms, Gästrik-Hälsinge, Norrlands och Södermanlands-Nerikes bör nämnas. Kalmar har här omtalats tidigare, och även Värmlands nation har förtjänstfullt tagit vara på källaren i Söderbomska huset för restaurangändamål.

Lundequistska bokhandeln är ett gott prov på hur ett äldre hus kan fungera även för modernt ändamål. Uplandsbanken har förnämligt restaurerat sitt hus vid Stora torget. Under senare år har ett par äldre

Bild 5. Linnéträdgården ämnade man på 1880-talet bebygga med bostadshus. När kommer en vildhjärna i våra dagar på samma groteska idé? Foto O. Ehn 1975.

tvåvånings affärshus rustats upp i kv. Kroken utmed Svartbäcksgatan liksom Lagerqvists järnaffär i hörnet Vretgränd–Dragarbrunnsgatan. Ytterligare några fasadrenoveringar borde kanske nämnas.

Vi ser alltså att bilden inte är alltför dystert. En hel del har gjorts, klimatet för bevarande har under senare år uppenbarligen förbättrats och det finns anledning att se hoppfullt på framtiden.

Bild 6. Svartbäcksgatans del norr om S:t Olofsgatan är betydelsefull från miljösynpunkt som enda återstående del av den äldre butiksgatan. Foto O. Ehn 1975.

Ett bevis för hur synen har ändrats under årens lopp skall nämnas. Så sent som 1880 hade man ingen förståelse för Linnéträdgårdens värde. Man avsåg att bebygga den med bostadshus. Det var först på 1920-talet, som man ansåg den värd att bevara. Jämför också Zetterwalls hårda domkyrkorestaurering på 1880-talet med den som nu pågår.

Till sist några tankar kring Uppsala kommuns speciella fastighetsproblem under den närmaste framtiden med knappa resurser som förutsättning. Kommunen har nämligen en hel del äldre fastigheter som behöver göras något åt och som det finns problem med att omvandla för moderna funktioner.

När det gäller att bevara äldre hus måste man emellertid vara beredd på att göra vissa avkall från det som för dagen anses vara det mest perfekta, rationella och effektiva. Man kan just på grund av detta avkall vinna många trevnadsvärden i stället. Det visar många prov på moderniserade äldre hus med trivsammare miljöer än de effektiva nybyggnaderna.

För närvarande arbetas det med olika förslag till användning av äldre hus i kombination med ombyggnader och tillbyggnader. Bl. a. kan nämnas det aktuella Almqvist och Wiksells vid Västra Ågatan, som föreslås ombyggt till kontorshus. Egentligen borde man inte f. n. tillskapa kontorshus i innerstaden, eftersom det är ett överskott och ytterligare kommer att bli, när bl. a. polisen, länsstyrelsen och humanistinstitutionerna överger sina lokaler. För att kunna avsluta rådhusmiljön och återställa dess dignitet och funktion behöver detta byggas till med bl. a. kontorsutrymmen.

De med säkerligen yttersta möda satsade pengarna borde först gå till ett så angeläget objekt, och man borde försöka finna någon användning av Almqvist och Wiksells, som bättre passar den byggnadens stora utrymmen och breda kroppar. Det är emellertid svårt att finna en sådan.

Stadsbiblioteket har nämnts och skulle rymmas där med reservytor också. Biblioteksstyrelsen har dock satt sig emot, naturligt nog för att bevaka sina intressen att få ett perfekt bibliotek. Man ser givetvis läget och förutsättningarna i kv. Sandbacken med hel nybyggnad som bättre.

Men om man lämnade sektorssynpunkterna och försökte se helheten och kommunens finansiella problem i stort, så vågar jag påstå att Almqvist och Wiksells byggnad bättre skulle lämpa sig för biblioteksändamål än för kontor. Läget är heller inte dåligt, och det skulle säkerligen gå att få trivsamma lokaler. Det mesta beror på inredning, och man märker inte mycket av stommen. Vore det inte värt försöket att låta någon arkitekt titta på möjligheterna med det nya programmet för biblioteket som underlag?

Vi har problemet med Saluhallen, och man har även nämnt Centralbadet, som tydligen tidvis är överbelagt. Där blir väl rimligtvis Gottsundabadet en avlastning. Man borde kämpa för att i det längsta behålla de äldre byggnaderna för sitt ursprungliga ändamål. Omändring till andra ändamål kan givetvis inte bli idealiskt.

Även om således klimatet för bevarande av äldre byggnader har ändrats betydligt under senare år, och gamla hus har fått sitt särskilda år i likhet med kvinnan, så får vi inte glömma bort att det kommer år i fortsättningen också, och med ett fortsatt bestånd av såväl kvinnor som gamla hus.